

Márai Sándor

A néma énekes

Egy számkivetett magyar író vallomásai

1.

1945 februárjában a németek feladták Budát. Egy faluban éltem a német megszállás alatt, Budapest közelében. Az első nap, amikor erre mód nyílt, bementem a városba, hogy megkeressem azt, ami a régi életből megmaradt. Lakásomból mindössze néhány tűzfalat találtam. Az ostrom alatt a ház három bombatalálatot és több mint harminc gránátlövést kapott. A szemétdombon, mely törmelésekből, lépcsőfokok romjaiból, bútorroncsokból emelkedett a lépcsőház helyén, felmásztam valahogy az emeletre, és a pépes, romos domb tetején, ami valamikor az otthonom volt, megpillantottam a cilinderem és egy francia porcelán gyertyatartót.

2.

A házak még füstölögtek. A közterekben a fagyott földből kilátszott az ostrom felületesen elföldelt áldozatainak lábfeje. Nemcsak a házak heverték romokban, hanem az államélet is. Mindenki érezte, látta, hogy az ismert világképnek vége, s a társadalmi, gazdasági, szellemi életet a jövőben másképp kell elrendezni.

De a forradalom elmaradt. A Szovjetunió nem engedte meg, hogy Magyarországon forradalmi átalakulás számolja fel a múltat. A szovjetnek nem volt érdeke ebben az időben egy magyar forradalom, mert a háború még nem ért véget, az orosz hadak ellenséges – osztrák, cseh, német – földön verekedtek Hitler hadaival, s minthogy az orosz hadvezetés, ősrégi keleti szabályok szerint, a háború viseléséhez szükséges javak, az élelmiszer, s ha lehet az olaj, az állatok nagy részét, tehát az utánpótlás zömét nem küldi maga után, hanem a meghódított ország területén talált készletekből zsákmányolja: az orosz hadvezetésnek nem volt érdeke, hogy egy forradalom zűrzavarában elkallódjanak a németek és nyilasok által még az ország területén hagyott javak. Ezért egyszerűen nem engedte meg a magyar forradalmat. A kommunisták később büszkén hivatkoztak erre. Azt mondták, Magyarország a Vörös Hadsereg jóvoltából megmenekült a forradalom borzalmaitól, s vérontás nélkül élvezhette az elmaradt forradalom vívmányait.

Bizonyos, hogy egy magyar forradalomban sok vér és érték pusztult volna. Senki nem sajnálkozhat, hogy ez a forradalom elmaradt. De elkövetkezett az a különös helyzet, amikor egy társadalomnak viselnie kellett egy elmaradt forradalom minden forradalmi következményét. A magyar forradalom elsikkadt, de mindazt, amit ez a forradalom akarhatott és követelhetett volna, rövid időn belül megvalósították a kommunisták: konfiskálták és újra szétosztották a földbirtokot, szocializálták az ipart, a kereskedelmet, a munkásosztály nevében birtokukba vették az államhatalmat, kisajátították a forradalmi ideológia számára az iskolákat, a nevelést, a szellemi életet. A forradalom egy napon megvalósult eredményeiben. A kommunisták elégedetten mutattak reá e forradalmi eredményekre. S amikor a magyar társadalom igen nagy többsége – kétféle választáson, melyek közül az első tökéletesen szabad volt – elutasította a rendszert, amely a forradalom nélküli forradalmi vívmányokat hozta: a kommunisták keserű elégedetlenséggel hangoztatták, hogy a magyar társadalom reménytelenül „reakciós”, majd két évvel később kíméletlen módszerekkel nekikezdték a magyar társadalom forradalmi „átnevelésének”. S minthogy nemcsak a birtokból, hatalomból kicsöpött magyar „úri osztály” volt elégedetlen e változással és annak vívmányával, hanem a parasztság és a munkásság nagy tömegei is: a kommunisták a magyar társadalom többségének ezt az elutasító magatartását „fasiszta örökségnek” tekintették, és elhatározták, hogy erőszakos módszerekkel és eszközökkel, tehát terrorral és a rendőrállam minden megfélemlítő fegyvernemével kiirtják a magyar társadalomból a fasiszta hagyatékot. „Elhoztuk a parasztnak a földet, a munkásnak adtuk a gyárat, elhoztuk az értelmiség részére a társadalmi szabadságot, megszabadítottuk őket uraiktól, és mi a hála?... A választásokon ellenünk szavaznak, a közéletben és a magánéletben szabotálnak, áskálódnak, az imperialista ellenséget várják és új háborúban reménykednek, amely végez a kommunistákkal!...” – így panaszkodtak. Ezt a panaszt, közvetve és közvetlenül, sokszor hallottam.

A panasz jogos volt. Csak éppen nem mondták meg a kommunistáknak, *miért* ilyen hálátlan a kommunista rendszerrel szemben a magyar társadalom nagy többsége? Nem mondták, hogy mindazt, ami történt, a nemzet nem érezte saját vállalkozásának. Egy forradalom, amelyet egy nemzet a maga öntudatából, tulajdon akaratával valósít meg: lehet véres, kegyetlen, korrupt, de mindig egyféle véres istenítélet, amelyet a nép a maga érdekében hajt végre. Mindaz, ami az elmaradt forradalom helyében Magyarországon bekövetkezett, nem a magyar nép, nem is a magyar társadalom egyes rétegeinek érdekében, hanem a Szovjetunió, s e hatalom által odaküldött kis forradalmi hivatalnokcsoport, tehát a párt érdekében történt. Ha valaki a kommunisták szemébe mondta ezt a vádat, vállvonogatva azt felelték, a magyar nép még nem eléggé érett ahhoz, hogy megítélje saját érdekeit. De ez nem volt az én véleményem. Az első esztendőben még mód volt néha reá, vitatkozni a kommunistákkal. Milyen jupon – kérdezték e viták során a kommunisták és a kriptó-kommunisták –, milyen jupon bizonygatom, hogy a magyar társadalom kommunista doktrínák szerint való átalakulása nem a nemzet önkéntes vállalkozása? Azt feleltem, hogy nem tekinthetem a nemzet vállalkozásának a kísérletet, melyet olyan emberek szerveznek, irányítanak, hajtának végre, akik egy idegen hatalom parancsára cselekszenek és amikor választaniuk kell a magyarság érdekei és a Szovjetunió érdekei között, feltétlenül és maradéktalanul a szovjet érdekeit választják. Ez igaz – felelték a kommunisták –, de az ő meggyőződésük szerint a magyarság és a Szovjetunió érdekei legkésőbb ötven esztendő múltán teljesen azonosak lesznek. A vita itt megszakadt. Néhány éven át hallgatagon éltem közöttük, s az első alkalommal, amikor erre módom volt, elutaztam külföldre, az önként választott számkivetésbe.

3.

Az első két esztendőm, mely a Vörös Hadsereg magyarországi bevonulását követte, a csalóka téveszmék ködfátyola mögött telt el. Sokan hitték, otthon is, külföldön is, hogy a Szovjetunió a nyugati peremén elterülő határállamokban beéri egyféle rózsaszínű

demokráciával: természetesen lesznek kommunista pártok is ez országokban, ezek a pártok, számarányuknak megfelelően, részt vesznek a koalíciós kormányzás munkájában, vigyáznak arra, hogy a múlt kísértetei ne éledjenek fel és ne veszélyeztessék a Szovjetunió stratégiai és társadalmi biztonságát. Az első két esztendőben a kommunisták úgy is viselkedtek, mint akik beérik ezzel a szereppel: mindenben benne volt a kezük, a zsákmány, a jóvátétel, a közös – német-orsz – javak szétosztásánál mindig kiszolgálták a szovjet érdekeit, s iparkodtak megszállani a gazdasági, politikai, társadalmi és szellemi örököket: de mindez a választások által előírt koalíciós helyzetben belül, az alkotmányosság látszatával történt. Sokan reménykedtek, hogy a német, majd az osztrák békeszerződést egy napon mégis megkötik a nagyhatalmak, a szovjet visszavonja haderejét Magyarországról és Romániából, s akkor, felszabadulva az idegen nyomás alól, a magyarság egy tapasztaltabb, jobb nemzedéke nekikezdhethet az ország demokratikus átalakításának. Ez a remény általános volt és eltartott két éven át; pontosan 1947 tavaszáig.

Ezen a tavaszon a kommunisták puccsszerűen átvették a hatalmat Magyarországon. Első időben szemünket dörzsöltük, nem értettük, mit akarnak a kommunisták? Végül is politikai kisebbségben voltak. Magyarországgal megkötötték a nagyhatalmak, így a Szovjetunió is, a békeszerződést. Az ország – papíron – visszakapta szuverenitását. Az ország népe, tiszta választásokon, hitet tett a demokrácia mellett és nagy tömegei elutasították a kommunista rendszert. Tájékozatlanok voltunk, nem értettük, ilyen feltételek mellett mit akarnak, miben reménykednek a kommunisták? Nemcsak mi voltunk ilyen tájékozatlanok, hanem a külföld is. A kommunisták tudták ezt és remekbe dolgoztak. Az első „összeesküvést“, amelyet a kommunista ágensek megrendeztek, követte a második, majd a többi. A kommunisták elkergették az alkotmányos választások következményeként hivatalba lépett koalíciós kormány kiscsajda miniszterelnökét és miniszterei nagy részét. Minden gyorsan, ütemesen, lélegzetelállító pontossággal és ugyanakkor különös egyhangúsággal, monotonul következett be. A magyar társadalom – és a nagyvilág – akkor értette csak meg, mi készül itt igazában, amikor minden olyan „szuverén“ országban, ahová a szovjet haderő bajonettjei elértek, a kommunista élcsapatok gépies következetességgel ugyanazokat a vállalkozásokat hajtották végre. Rövidesen megtudtuk, hogy Magyarország csak egy szerény paraszt a nagy sakk-játszmában, melyet a szovjet elkezdett Kelet-Európában és az egész világon. A magyar „összeesküvéssel“ egyidőben, majd azt követően, ütemesen ismétlődött minden Albániában, Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban, egy ideig Jugoszláviában. Majd bekövetkezett mindez – a nyugatiak szemében „fasiszta“ váddal igazán nem illethető, demokráta – Csehszlovákiában. Az „összeesküvések“ bűnperének süllyesztőiben sorra eltűntek a Petkovok, a Maniuk, világgá kergették a lengyel Mikolajczykot, s amikor a *fenestresca* szabályai szerint kiesett a Hradcsin ablakán Masaryk fia és rövidesen meghalt Benes, a világ észbekapott és ezt kiáltotta: „Eddig és ne tovább!“ Mindez monotonul történt. Az események és a tünemények ütemes ismétlődéséből végre megértettük, hogy itt nem politikai vagy világnézeti szenvedélyek működnek, hanem egy hideg, nyugodt, tektonikusan mozgó, nagy terv gyűrűzik: valahol a Kremlben, a megszámlálhatatlan sok hivatalban, volt egy „magyar szoba“, s aztán volt egy bolgár, cseh, román, jugoszláv, finn, német, osztrák, s természetesen volt egy koreai, kínai, indiai, majd – a hátsóbb traktusokban – egy olasz, francia, norvég, dél-amerikai szoba is; ezekben a szobákban kitűnően képzett, nyugodt, megfontolt orosz hivatalnokok ültek, afféle szovjet *csinovnikok*, akik reggel bementek a hivatalba, kihúzták a fiókos szekrények valamelyik rekeszét, elővették az aktát és plajbássszal kezükben, dolgozni kezdtek. Egyik nap a bolgár „összeesküvés“ volt az akta, amelyet el kellett intézni, s amikor a hivatalnok vörös vagy kék ceruzával ráírta a jelzést, az ügyirata élni kezdett a világban, s Petkovot egy hét vagy egy hónap múltán felakasztották. Ugyanílyan ügyirat volt egy napon a magyar földosztás, vagy az ipar és a bankok, a kereskedelem szocializálása. És a magyar társadalom egy napon azt olvasta az újságban, hogy a minisztertanács rendeletéből nem övé többé a birtok, amelyen ősei gazdálkodtak, az iparvállalat, amelyet szülei teremtettek, a lakás, amelyben lakik, az állás, amelyet munkával megszerzett, nem övé az iskola, amelyben gyermekeit taníttatta és nem övé a lelke. Amikor ezt is megtudta – a Kreml hivatalnok a „lélek“ szocializálásának ügyiratát utolsónak húzta elő a fiókból, – a magyar társadalom elszörnyedt és egy ember – Mindszenty volt a neve és foglalkozása: hercegprímás – kimondta, hogy olyan rendszerben, amely megsemmisíti az emberi lelkiismeretet, nem lehet élni. A Kreml hivatalnok bólintott erre a hirre, előhúzta a titkos fiókból a Mindszenty aktát és reá szignálta, hogy „sürgős“. Az ügyiratot elküldték Pestre és a szolgálati szabályzat előírásainak megfelelően elintézték.

4.

Mindezt nem tudtam a pillanatban, amikor összebombázott és rombadőlt budai házam előtt a járdán ültem és bámultam azt, ami egy világból, amelyhez tartoztam, törmeléken állapotban megmaradt.

Mit is tudtam abban a pillanatban? Később iparkodtam megérteni e pillanatok értelmét. Ilyen pillanatokban az ember inkább érzéseivel gondolkodik, mint értelmével. De ez érzések válságos pillanatokban pontosan fogalmaznak. Megértettem e pillanatban, hogy valaminek vége van, egy világ darabokra törött. Ebben a világban születtem, nevelkedtem, minden jót és rosszat, amit az élet adott, ettől e világtól kaptam. Volt sok rossz, idejémtúlt, sajnálatosan maradt hazám társadalmi berendezkedésében, de volt sok korszerű, emberséges intézmény is. Akármilyen volt, a hazám volt, ami most romokban hevert. Minden, amit szerettem és minden, amit nem szerettem, hozzám tartozott ebben a romhalmazban, ahogyan én, minden alkati hibámmal és alkati képességemmel, nem is voltam más, mint egy ösztövé idegrost ebben a halálosan sérült szervezetben. Itt még az ellenségeimhez is közöm volt; a magyar nyelv határain túl a barátaimhoz sincs elsőrendű közöm, – így gondoltam. Mindabból, ami történt, e pillanatokban, s az elkövetkező időben annyit értettem csak, hogy hazámat nem szabad ebben az időszakban elhagyni. Itt kell élnem, mert magyar író vagyok, aki csak ennek a népnek, a magyarságnak, s csak ezen a nyelven, magyarul tudom igazán elmondani, amitől félek, amit remélek. Szembe kell nézni a múlttal, melynek romjai körülöttem füstölögtek, s melynek emberi és szellemi kísértetei a félelmes jelen félhomályában még körülöttem kóvályogtak. Szembe kellett nézni a jövővel, mely nem kevésbé homályos és félelmes volt, – de szembe kellett mindenekfelett nézni a jelenel. Mi itt a tennivaló, számomra, egy polgári osztályból származó, s a maga fogyatékos módján nyugati műveltségű magyar író számára, ebben a jelenben, mikor orosz járőrök cirkálnak Budapest utcáin és bajonettes vörös katonák vonulnak fel hazám fővárosának útvonalain? Itt kell maradni, – ez volt e megrendítő időszak élményeire és kérdéseire az első, néma, belső válasz.

Amint ez ilyen helyzetekben történni szokott, az összeomlást követő első időben az emberek nagy buzgalommal iparkodtak szerepet vállalni az új helyzetben. El kellett döntenem, a magam számára is, mi is itt a szerepem? Nem voltam politikus, nem voltam katoná, sem diplomata. Író voltam, s látnom kellett, hogy az a társadalmi réteg, amelyhez a múltban írásaimmal szólottam, súlyos morális válságban esett át a közelmúltban – a polgárság volt ez a réteg –, és még sokkal súlyosabb morális és társadalmi megrázkódáson esik át az új világban, mely az összeomlást követte. Nem tudhattam, kinek írok a jövőben? Az én hazámban, mint a legtöbb kelet-európai országban, a polgárság szerepe a történelmi századokban nem alakult ki olyan határozottan, mint Nyugat-Európában. A birtokos főnemesség, aztán a birtokos kiscsajda és a parasztság között, elsőrendűen Erdélyben és a Felvidéken, mégis kialakult egy társadalmi réteg, melyet nyugati értelemben polgárságnak lehetett nevezni. Az első világháborút követő évtizedekben, amikor a trianoni békeszerződés a régi Magyarország területének kétharmadát leszállította az országról, éppen ez a réteg, az öntudatos magyar, részben szász eredetű, de érzésben és műveltségben a magyarsággal egy sorsot vállaló polgári osztály,

a felvidéki és erdélyi magyar, szász és zsidó középosztály tartotta elevenen az elszakított területeken, Csehszlovákiában és Romániában, a magyar műveltség öntudatát. Természetesen volt polgárság a trianoni Magyarország területén is, de ennek a társadalmi rétegnek arcéle nem volt olyan határozott, mint az erdélyi és felsőmagyarországi polgárság társadalmi és kulturális arcéle. A fővárosban élt egy nagyon művelt, de vékony zsidó társadalmi réteg, amely öntudatosan szolgálta a magyar műveltség ügyét, s a hajdani kultúrahordozó réteg, a főnemesség és a nemesség a Dunántúlon mindvégig megőrizte bizonyos szerepöntudatot a magyar műveltség iránt. A munkásság egy művelt rétege, a régi szociáldemokraták, tudatosan segítettek a magyar művelődés ügyét, de számszerűleg ez a réteg kicsiny volt. Az ország nagy emberi tartaléka, a parasztság kiválasztotta tehetséges fiait, akik a magyar műveltségnek nagy szolgálatokat tettek, de a parasztság egészében, a magyar társadalmi és gazdasági rendszer sajátos következményeképpen, a maga népi kultúrájában élt és művelődött. A két világháború között, a trianoni Magyarországon, de már az első világháborút megelőző időben is, az iskoláztatás rendszere módot adott a szegény sorsú parasztságnak is, hogy kiválassza tehetséges fiait felsőbb művelődési feladatokra, – de a parasztság nagy egésze a városi, tehát polgárinak nevezett kultúrkörökön kívül élt, s ennek a kultúrkörök formanyelve és problémái idegenek maradtak számára. Mindenesetre idegenebbek, mint a skandináv, a finn, vagy a balti parasztság számára, – ha nem is sokkal idegenebbek, mint általában a parasztság számára Kelet-Európában. A trianoni Magyarországon „polgárság” abban az értelemben, mint Nyugaton, nem volt, de a valóságban mégis volt egy nagyon alaposan művelt, minden időszerű kultúrprobléma iránt érdeklődő, s a múlt műveltségi hagyományait megbecsülő társadalmi réteg, amelyet polgári jellegűnek kellett nevezni. A századforduló óta minden magyar író ennek a szociográfiailag nehezen meghatározható, de valóságosan mégis létező társadalmi rétegnek írt Magyarországon. S ez a társadalmi osztály most mély válságot élt át. Kinek írok én, kinek írunk, a múlt műveltségében nevelkedett magyar írók, a jövőben, ebben az országban? Ez volt a kérdés, melyre rögtön, az összeomlást követő időszakban felelni kellett.

A válasz nem késett: a pillanat prófétái siettek kinyilatkoztatni, hogy az írók a jövőben csak a „nép”-nek, tehát a kétkezi dolgozó osztályok fiainak írhatnak. S úgy tetszett, a nagy összeomlás után a hivatalból, vagyonából, birtokából kiforgatott történelmi osztályok annyira elsovadtak, hogy nem is maradt másféle kultúrahordozó társadalmi réteg az országban, mint a parasztság és a munkásság. Ez a társadalmi réteget megközelíteni, a nyelvükön beszélni, a nyugati műveltség időszerű fogalmait és felfogását számukra az irodalom és a tudomány, valamint a pedagógia eszközeivel vonzóvá tenni, ez lenne – úgy tetszett – az időszerű feladat. A valóságban ez is másként volt. Az összeomlást követő első években megmutatkozott, hogy „polgárság” és „polgári műveltség” még mindig eleven kultúrahordozó elem maradt a megrázkódtatott, műveltségi alapjaiban megrendített országban is. Amíg a könyvkiadói, lapkiadói kísérletek számára bizonyos viszonylagos szabadság maradt az országban – tehát 1948 végéig –, amíg a közkönyvtárakból nem seprűzték ki az élő magyar irodalom termékeit, amíg a könyvkiadókat nem államosították, a háború és az inflációs nyomorúság gondjainak múltával az olvasmányt kereső magyar társadalom nem a kommunista propaganda-irodalom termékeit vásárolta, hanem a magyar irodalom múlt és élő jeleseit a „polgári műveltség” számára írott könyveit.

A valóságban ezek az írók természetesen mindig a nemzet egésze számára írtak, s nem a magyar irodalom múltját, ha a múltban a magyar társadalom jelentős rétegeinek nem volt módjuk megfelelő igénnyel közeledni ehhez a magas szintű irodalomhoz. A barikádmentes forradalom megvalósult Magyarországon a kommunisták és ügynökeik akarataiból, de a magyar társadalom szelleme ez erőszakos változáson belül is hűséges maradt a múlt kultúrhagyományaihoz. A magyar irodalom nagy volt. Néha úgy tetszik, nagyobb volt, mint a nemzet. Egy társatlan nemzet magányos nyelvén, a testőrkorszaknak nevezett kultúrmozgalom kezdeti idejétől a második világháború befejeztéig, költők és írók megalkottak egy irodalmat, amely szélességben, tartalomban, nyelvi szépségben, formai különösségben szerves tartozéka volt és maradt a világirodalomnak. Amit a világ, fordítások, alkalmi tolmácsolások jelmezében megismert ebből az irodalomból, csak töredékes képet ad a magyar irodalom gazdagságáról.

Ültem a járdán, lebombázott lakásom romjai előtt, s bámultam a pépes szemétdombot, amely valamikor a könyvtáram volt. Később előhúztam néhány száz kötetet a több ezer közül és elvittem abba a szükséglakásba, ahol az ostrom után fedelet találtam. Ebben az időben felkeresett egy nyugati nagyhatalom egyik tisztviselője. Nemrégem került hozzánk, s hivatalos megbízatása szerint a szellemi élet tüneteit kellett figyelnie. Amit látott, mélyen elkedvetlenítette. Véleményét nem hallgatta el. Azt feleltem, hogy a magyar szellemi élet képe most – 1947 őszén – valóban sivár, de ne felejtse el, hogy az idegen, aki áthalad a Lajtán, Budapesten, a közkönyvtárakban és néhány megmaradt magánkönyvtárban, megtalálja nemzeti nyelven a világirodalom csaknem valamennyi jelentős művének fordításait. Ezeket a fordításokat, ilyen mértékben és minőségben, Moszkvában sem találja meg. Bécsben természetesen mindent megtalál, de ez nem lep meg senkit, aki megfontolja, hogy a nagy német szellemtörténet minden erejét beleadta ebbe a munkába. Láttam, hogy vendégem kételkedik, s ezért bizonyítani kezdtem. Odavezettem a könyvespolchoz, ahol elpusztult lakásom törmelékei közül kihúztam néhány száz kötet könyv búslakodott – az a néhány száz kötet, amelyet idővel, e szomorú robinsoniáda során, elhoztam még az elpusztult otthon romjai közül – tehát egy sorozat Goethe, amely tarkólovést kapott az ostrom alatt, Shakespeare, akinek kissé kilógott a bele, de ilyen történelmien megviselt állapotban is Shakespeare volt, Castiglione-nak egy ritka kiadású „Udvari ember”-e, aki megnyűzött állapotban is előkelően hatott –, s egyenként vendégem kezébe adtam e megviselt kegytárgyakat. Ez itt a teljes Dante – mutattam –, melyet tíz éven át fordított egy költőnk, ez itt a bilingvikus Sophokles, amelyet ugyanez a költő, haldokolva, rákkal a torkában is javított még, ez itt az Aristophanes, az Euripides, az Odysseia, amelyet többen lefordítottak magyar nyelvre. Ez a teljes Shakespeare, melyet száz év előtt kezdett fordítani Petőfi és a vele egykorú költőnemzedék, s azóta is fordítják, minden nemzedék hozzáadja e műhöz a maga múgondját és leporolja ezt a világcsodát. „A teljes Shakespeare?” – ... – kérdezte bizonytalan hangon vendégem. A teljes, mutattam. Még a „Szonettek” is... És aztán megkértem, ne e roncokat szemlélje, hanem jöjjön el velem az Egyetemi Könyvtárba, vagy az Akadémia könyvtárba, ahol megmutatom neki, sértetlen állapotban, azt a közel félszáz ezer kötetet, amely nemzeti nyelven, magyar fordításokban őrzi a világirodalom ókori és újkori klasszikusainak jelentősebb műveit a magyar olvasó számára. Ezt a hatalmas munkát alig kétszáz év alatt végezték magyar írók és költők. Az orosz, az angol, a francia, a német, az olasz, a spanyol, s aztán a klasszikus latin és görög irodalom minden jelentősebb művét megtalálhatja magyar nyelven e könyvtárakban. A fordítások értéke természetesen különféle, vannak közöttük remekművek, s aztán vannak silányabbak is: de az egész, együtt, csakugyan a *világirodalomról* ad képet, egy kis nemzet társatlan, magányos, érthetetlen nyelvén... Vendégem hajlott e felszólításra, elgondolkozott a hallottakon, s másnap csakugyan bizonyítani tudtam a könyvtárakban az igazságot. A kételkedő külföldi vendég feltette szemüvegét, átnézte a katalógusokat, kézzel érintette a megvizsgálni kívánt köteteket, s végül csendesen és szerényen azt mondotta, hogy minderről nem tudott és most más szemmel nézi a magyar szellemi életet, mint eddig. Megköszöntem jóindulatát és visszamentem a süketen csendes budai szobába, eretneki otthonomba. Itt akartam élni, itt akartam dolgozni, magyar író akartam maradni.

Mindenből, ami történt, számomra ez a parancsszó hangzott ki. Nem tudhattam, mit hoz a jövő, kinek írok majd a jövőben? De magyar író akartam maradni, otthon élni és írni, magyar nyelven. Semmiféle más „szerepet” nem vállalhattam, hiszen nem is értettem semmi egyébhez. Ezért meglepett, amikor a nagy tülekedés közepette, amely az összeomlást követő időben idegbajszerű tünetekkel tört ki az embereken, nekem is felkínáltak munkámtól idegen szerepköröket. A nagy tülekedés az állások és szerepek körül

ellenszenves volt, s meg kellett tanulni, megint egyszer, hogy az emberek nehezen, talán soha nem tanulják meg, nagy morális kártevéseket és veszteségeket nem lehet anyagi kárpótlással jóvátenni. Egy napon, meglepetésszerűen, felajánlották, vállaljam el egyik külföldi követség vezetését. Más alkalommal egy kitűnő kortársam, nemzedékem egyik legtehetségesebb, paraszti sorból származó írója keresett fel. A puszták népének ez a tehetséges fia értésemre adta, hogy az államfőtől jön, ahol a szakminiszterek jelenlétében tanácskozást tartottak és az államfő nevében felkér, vállaljam el a genfi magyar főkonzulátus vezetését. Feladatom az lenne, hogy erről a nyugati állomáshelyről tájékoztassam a külföldet a magyar szellemi élet, így elsősorban a magyar irodalom eseményeiről. Megemlítette, hogy erre a célra jelentős svájci frank összeget bocsátana a kormányzat rendelkezésemre. Mint az ajánlatra, amely a követséget kínálta, erre a felszólításra is azt feleltem, hogy nem vagyok diplomata, tehát nem vállalhatok olyan szerepkört, amelyhez nem értek. Propagandista sem vagyok, s a magyar irodalomnak egy módon tudok csak szolgálni: ha megkísérlem a jövőben is, mint a múltban, hogy írjak valamit, ami talán érdeklí – itthon és külföldön – olvasóimat. A kitűnő paraszti író meglepte ez a válasz. Hümmögve távozott. Amikor elment, körülnéztem a romos szobában, ahol néhány száz megmaradt könyvem alkotta a bútorzat lényeges részét, és megkönnyebbülést éreztem. Itt a helyem, így gondoltam, itt akarok maradni. Magyar nyelven, magyaroknak akarok írni.

5.

Kortársaim és honfitársaim között nem voltam az egyetlen, aki így döntött. Kilencmillió ember nem vándorolhatott ki a száműzetésbe. Nyugati idegenek is biztattak mindenkit, hogy maradjon a helyén, a különféle munkaterületeken ne engedje át a magyarság az őrhelyeket a kommunistáknak. Egy napon megkötik a német békét és az osztrák államszerződést, az orosz hadak és a nyomukban settenkedő bolsevista ágensek elhagyják az országot. Nagy nevelő és építő feladat vár azokra, akik a sérült, megrázkódtatott országot történelmének e mély válságában nem hagyják egyedül. Ez volt a közzelfogás 1947 tavaszáig. E két esztendőben – 1945 tavaszától 1947 tavaszáig – az országot csak azok hagyták el, akiknek nyomós személyes okuk volt erre. De kilencmillió ember otthon maradt, élt, ahogy tudott. Ennek a kilencmillió embernek akartam, magyar nyelven, írni.

Nem voltam az egyetlen magyar író, aki ebben az időben így döntött. Kortársaim legtöbbször hasonlóan vélekedett. Nemcsak Magyarországon vélekedtek így az írók. Hasonló elhatározásokra kényszerültek szellemi munkát vállaló emberek a környező országokban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában. A balti értelmiség tragikus pusztulásának példáját a második világháború után kevesen tudatosították csak a felsorolt országokban. A nemzetközi jog, amelynek uralmában ez országok népei hittek, nem hatalmazta fel a bolsevistákat, hogy erőszakosan beavatkozzanak Csehország, Magyarország, s mind a többi, hadat viselt, háborútól sújtott, ideiglenesen és részben orosz megszállás alatt senyedő, de a békekötés és a békés állapotok helyreálltával szuverenitásukat visszakapott országokban. Ez országok értelmiségének túlnyomó többsége – tehát mindazok, akiket a náci eszmékör nem befolyásolt az elmúlt évtizedben – úgy érezte, az értelmiség egy nagy történelmi feladatot kénytelen vállalni: a demokratikus társadalmi berendezkedés szellemi előkészítését. A probléma ez országok értelmisége számára nem is az volt, vállalják-e ezt a feladatot, mint inkább, akad-e elégséges számban megfelelően felkészült ember, aki segíteni tud e nagy munkában? A nagy szerencsétlenség, a náci forradalom és a második világháború után, a határai mögül kilépett szovjethatalom fenyegetésének árnyékában egy másik nagy feladat is időszerű volt: megkeresni a módját annak, hogy Európa keleti határszélén ezek az országok kulturálisan, gazdaságilag, s később, ha az idő megérelme a pillanatot, talán politikailag is öntudatosabban közeledjenek egymáshoz, mint a múltban. Társaságok alakultak, melyek vállalták a szerepkört, hogy ápolják a magyar-csehszlovák, magyar-román és mind a többi környező országok kultúrájával a kapcsolatokat.

Ezekben az országokban, mint hazámban is, elkövetkezett az értelmiség számára az időszak, amikor a hazai feladatokon túl egy európai feladatkört kellett vállalnia: a demokrácia korszerű eszméinek jegyében megkeresni a módját egy békés szellemű, a tragikus történelmi tapasztalatokat új kulturális, gazdasági együttműködésben hasznosító közeledésben. E feladat elől senki nem vonulhatott el, aki felismerte, hogy ez az együttműködés, a megbékélésnek ez a szelleme nemcsak a kelet-európai országok jövője, hanem egész Európa szellemi és gazdasági virágzása érdekében való. A feltevés, hogy a szovjet egy napon vasfüggönny von ez országok és a Nyugat közé, s szuronyával és ügynökeivel gyarmati rabságba taszítja a történelmi Európának ezeket a nagy múltú, gazdasági és szellemi értelemben jelentős országait, egy cseh író, egy román egyetemi tanár, egy lengyel történész vagy egy magyar költő számára ebben az időben éppen olyan elképzelhetetlen volt, mint ahogy egy angol, egy francia vagy amerikai nem tudja elképzelni, hogy ez a fordulat bekövetkezhet.

A fordulat gyorsan következett be, és ez országokban az értelmiséget éppen olyan váratlanul sújtotta, mint a társadalom más rétegeit. A kommunista rendszer nem törődik a hatalma alá hajtott tömegek beleegyezésével, sem jóindulatával. A tervek, melyek szerint e „forradalmakat” az aktázó szovjet hivatalnokok végrehajtották, különös egyhangúsággal, egy kaptafára készültek: Koreát ugyanaz a terv „forradalmasította”, mint Kínát vagy Magyarországot. A hivatalnok, aki a tervet kidolgozta, úgy vélekedett, ami a bolsevizmus érdekében célszerű Varsóban, az jó lesz Kínában is. Az emberek sokfélesége, a fajták, nyelvek, kultúrkörök, meggyőződések, életformák változatossága nem érdekelté azokat, akik a Kremben kidolgozták a bolsevista világforradalom terveit.

A vasfüggönny egy napon leengedték Kelet-Európában. Maradt-e még életfeladat ez országokban szellemi munkát végző emberek számára? A kérdés ijesztő értelmével szembe kellett nézni. Írni akartam, magyar nyelven... de írhattam-e még, amit akarok, elmondhatom-e kételyeim, kimondhatom-e meggyőződésem? Ezt kérdezte lelkiismeretétől ebben az időben minden magyar író, ez a kérdés gyötörte a cseh költőket, a lengyel tudósokat, a román művészeket. Egy idegen hatalom könyörtelen hódító akarata nagy károkat okozhat a megtámadott, gyengébb hatalomnak, de amíg egy nép érzi, hogy sértetlen a szelleme, van hová visszavonulnia az erőszak elől. Az anyagi javakat sarcolhatják, de a szellemi értékek birtokában egy népnek mindig van módja az ellenállásra, van fedezéke, ahová reménykedéseivel visszavonulhat. Maradt-e ilyen fedezék, ilyen visszavonulási terület kilencven millió európai ember számára, közöttük a magyarság számára is, amikor a szovjet történelmi jog és erkölcsi ürügy nélkül, egyes-egyedül szuronyainak hatalmával megrohanta és rabszóra fűzte ezeket az országokat? Maradhatok-e még magyar író? 1947 nyarán, sorstársaimmal, a kelet-európai fogoly népek szellemi munkásaival együtt erre a kérdésre ébredtünk. Csak az idő felelhetett. Elhatároztam, mint sokan mások, hogy hallgatok és figyelek.

6.

Mindazt, amit ez országokban társadalmi, gazdasági, morális erőszakot váltó változásaiban az elkövetkező évek során valósággá változott, a tények ereje által felocsúdott nyugati világ most már ismeri. Nem titok többé a világ számára az sem, milyen céltudatosan iparkodik megsemmisíteni a szovjet ez országokban a nemzeti irodalmat, e népek európai, szellemi erkölcsét és öntudatát. Mégis, a számkivettség éveiben minden olyan kelet-európai szellemi munkás, aki elhagyta rabteleppé változott szülőhazáját, kénytelen volt tapasztalni, hogy a nyugati értelmiség egyes rétegei nem tudják, vagy nem akarják igazi jelentőségében tudatosítani azt a

lélekgyilkolást, ami a vasfüggöny mögött évek s évek óta, kilencvenmillió ember számára, mindennapos tragédia, s ami múlhatatlanul bekövetkezik Nyugaton is, ha a bolsevizmus egy napon módot lát, hogy néhány szélességi és hosszúsági fokkal nyugatabbra is kiterjessze katonai, társadalmi és szellemi rémuralmát.

A Nyugatot ez a veszély a valóságban ma már kevésbé fenyegeti, mint néhány év előtt. A védekezés erői öntudatosak. A Nyugat legjobb szellemei felismerték a szabad világ társadalmi, erkölcsi, gazdasági, hatalmi problémáinak minden időszerű következményét, s a szabad nyugati népek úgy döntöttek, hogy e problémák igazságos megoldása Nyugaton is elkerülhetetlen és nagy áldozatokat követel, de ugyanakkor eldöntötték azt is, hogy a problémák megoldása nem lehet a bolsevizmus. Mi hát a „megoldás”?... Ez a mi korunk nagy kérdése. Fajtánként, népenként, országonként, műveltségi és hatalmi körök szerint más és más megoldási lehetőségekkel kínálja önmagát a Nyugat. De a szavazó fülkékben, ahol a nyugati paraszt, munkás, értelmiségi szavazó egyedül marad lelkiismeretével, az elmúlt években mindenütt, ahol nem villogtak szovjet szuronyok a szavazó urna körül, úgy döntöttek a nyugati népek, hogy az eltömegesedett világ időszerű problémáinak megoldására nem választják a bolsevizmust. És ezekben a szavazó fülkékben, ahol a nyugati ember lelkiismerete szabadon felelhetett a kor nagy kérdésére, választ adtak a bolsevizmus történelmi tévedésére is. Ez a kegyetlen társadalomszervezési kísérlet, amely emberek tízmillióinak megsemmisítése árán, emberek százmillióinak rabsorsba taszítása árán egy utópia, az osztály nélküli kommunista társadalom ígéretében hajtotta végre vállalkozását, azt ígérte az irgalmatlan áldozatot elszenvedő százmilliók tömegeinek, hogy minden más társadalmi és gazdasági rendszer, így a kapitalizmus és a nyugati értelmű, embervédő szocializmus is önmagában hordja a felbomlás törvényszerűségét. A második világháború utáni rövid időszakban megmutatkozott, hogy ezek a rendszerek nem omlanak össze a világháború és azt követő nagy gazdasági megpróbáltatás teherétélei következtében, hanem rugalmasabbak, mint a szovjet államkapitalizmus, megrázkódtatás nélkül tudnak átalakulni a jóléti állam embervédő társadalmi és gazdasági rendszereinek új képletei felé. A bolsevizmus politikai és gazdasági arcvonala megbukott Nyugaton, s nem a „hideg” vagy a „forró” háború arcvonalain bukott el, hanem az öntudatos nyugati tömegek lelkiismeretének gyónófülkéjében, a szavazóhelyiségekben. Ez a tény, melynek valóságát kétségbeesett erőfeszítéssel, szellemi és katonai, rendőri vasfüggőnyvel iparkodik eltitkolni rabtömegei elől a szovjet.

De elégedetlen és tájékozatlan ember, különösen szellemi munkaterületeken, ahol a nyugati szabadságeszmék szellemében a kétely, a keresés és a tévedés joga csorbítatlan, sok maradt Nyugaton is. A bolsevizmus szellemi lélekgyilkosságainak híre áthatol a vasfüggönyökön. De a kételkedők, akik a „nálunk másképp lesz” jelszavát érdekből, tájékoztatásból, vagy az érdek és tudatlanság egyvelegének következményeként lelkiállapottá alakult meggyőződésből hirdetik, s ennek az értelmiségi frontnak segédcsapatai, a csalódott társulások és ex-kommunisták, a nosztalgikus emlékezők, néha még mindig úgy emlékeznek meg erről a kísérletről, mint egy nagy történelmi és szellemi vállalkozásról, amely „nem sikerült”. E nosztalgikus csalódottak és reménykedők vallomásaiból kihangzik egy feltevés, amelynek értelme majd mindig ez: „Gyönyörű lett volna a kommunizmus, ha a kommunisták el nem rontják”. Az első világháború végén, amikor sok baja volt az antant-vezérkarok bürokráciájával, Clemenceau tréfás komolyan azt mondta, a háború olyan komoly dolog, hogy nem szabad katonákra bízni. Így sóhajta a csalódott társutas és kommunista, hogy a kommunizmus olyan komoly vállalkozás, amelyet nem szabad a bolsevistákra bízni. A „nálunk másképp lesz!” – biztatásnak ez a nosztalgikus reménykedés az alaphangja. De ezek a csalódott idealisták tévednek. Aki megélte a szovjetrendszer valóságát, tapasztalásból tudja, hogy a bolsevizmust csak egyféle képpen lehet megvalósítani, mindenütt a világban: úgy, ahogy a bolsevisták csinálják. A poklot csak az ördög tudja szakszerűen befűteni.

Láttam a poklot, amikor szakszerűen befűtötték. Ezt a rövid vallomást azok számára jegyzem fel, akik nem látták, csak hallottak erről.

7.

A bolsevista oltóanyag az a tömény, sűrített adagolása, melyet a kommunisták sietősen oltottak be egy kis nemzet, a magyar társadalom testébe, a szervezet minden sejtjét átjárta. Hamarosan megtudtam, hogy ez a különös „toxin” nem kíméli az én rozoga „elefántcsonttoronyba” rejtett életem sem. Megtudtam, hogy a rendszer éppen úgy számolt velem – egy író kételyeivel, töprengéseivel, lelki ellenállásával –, mint ahogy számolt a szegényparaszttal és a munkással. Mindennel és mindenkivel számolt ez a rendszer. Mégis, úgy tapasztaltam, van a rendszer gyakorlatának egy felső határa, ahol minden rendőri előrelátás, kíméletlen és kegyetlen számítás csődöt mond. Ez a felső határ az emberi lélek.

A bolsevisták számára az „emberi lélek” csak üres, irodalmi szó. Hisznek abban, hogy a pavlovi reflexkísérletek szellemében nemcsak az idegrendszert, de az emberi lelket is be lehet oltani reflexhajlamokkal. A lelket az anyag melléktermékének tekintik. Minthogy én nem hittem a feltétlen anyagban és hittem a lélekben, figyelni kezdettem, hol akad el az emberi lélek ellen tervezett bolsevista merénylet. Amit megtudtam, nyugtalanított, félelemmel töltött el, s végül mégis reménykedésre kényszerített. A bolsevista kísérlet örvényének igazi mélységeit nem lehet csak a társadalmi és gazdasági távlatokból megítélni. Ez a vállalkozás – mint minden nagy, történelmi, emberi vállalkozás – az emberi lélekben dől el, ott lesz valóság. A tőkét ki lehet sajtítani, a munkást és parasztot új szolgálati rendszereibe lehet kényszeríteni, az arisztokráciát és a polgárságot ki lehet irtani, az értelmiséget be lehet törni a rendszer mindennapos gyakorlatába. A vallásfelekezeteiket lehet üldözni, a vallást lehet először katakombába kergetni, aztán visszacsalogtani onnan és – legalább a bolsevisták így hiszik – egyféle szelídített, lélektelen, tehát az emberi lelkiismeret igényeivel számot nem vető „hivatalos államvallás” alakjában megint a rendszer szolgálatába állítani. Az iskolákban és a paramilitáris ifjúsági szervezetekben lehet öntudatlan robot-embereket és a kaszárnyákban lehet janicsárokat nevelni. Mégis, elkövetkezik egy pillanat, amikor a rendszer szemben áll egy erővel, amely nem fél a rendőri kínvallató kamrákban lejátszódó gyötrelmekről, sem a vérpadtól, sem a kényszermunka-telepek sintereinek kínzásaitól. Kicsiben – a magyar élet ez években átalakult egy borzalmas klinikai kísérlet előadótermévé, ahol az élveboncolás szabályai szerint szedtek izekre egy társadalmat a tudós marxista doktorok, – megéltem valamit, amivel még a Kreml hivatalos szobáiban a kitűnően képzett forradalmi szakemberek sem számoltak. Megéltem, hogy az emberi öntudat mégis erősebb, mint az erőszak és az önkény.

Ezért fél a lélektől az önkény. A gyakorlati tapasztalás arra kényszerített, hogy elcsodálkozzak, miért fél ez a hatalmas rendszer ilyen aggályosan valamitől – az emberi lélektől –, aminek létezését a bolsevizmus tagadja? A Szovjetunió közel négy évtized alatt kiirtott a maga hatalmi területén mindenkit, akit a múlt valamilyen hagyatéka társadalmilag, szellemileg, spirituális érdekein át befolyásolhatott. De akkor miért kénytelen ugyanez a rendszer tízmilliónál több szovjet polgár számára fenntartani kényszermunka-telepeket? Nyilvánvaló, hogy a bolsevista államhatalom még a korszerűen felfegyverzett rendőrállam kényszereszközeinek birtokában sem érzi biztosnak magát. Feltehető, hogy egy birodalom, amelynek határain belül közel négy évtizedes „átnevelés” és „agymosás” után is tízmilliónál több polgárt kell lakat alatt tartani, nem az az édenkerti otthon, aminek a rendszer hírvői hirdetik. Az intézményesített és állandósított terror idővel egyféle közönyt vált ki azokban, akikkel szemben állandóan alkalmazzák. Az emberek egy napon úgy érzik, az élet, melyet a rendszeren belül „szabadon” élnek, igazi értelmében nem sokkal különbözik a másik élettől, amelyet a szögcsodát mögött kénytelen folytatni. A terrornak van egy felsőfoka, amikor – ha állandósul – steril lesz.

A szovjetrendszer számára a tapasztalatok, melyeket több mint harminc év alatt szerzett a Szovjetunióban, s a hatalmi szervezet, a Vörös Hadsereg jelenléte megkönnyítette Magyarországon és néhány kelet-európai rabállamban, hogy siettessen egy folyamatot: e nemzetek gazdasági, szociális, szellemi megsemmisítésének folyamatát. De amikor mindenkivel végzett, akit ellenségének vélt, ez a hatalmas és könyörtelen rendszer egy nagy gépezet őrli fogaskerekeinek következetességével darálta puha, amorf anyaggá egy nemzet társadalmi szerkezetét, a bolsevista államhatalom még mindig különösen aggályos maradt. Természetesen nem az „ellenállás” romantikus lehetőségeitől tartott, amilyeneket Aldous Huxley is ajánlhat a kortársak számára: a rendszer nem félt attól, hogy a magyar paraszt és munkás, vagy a budapesti polgárság a dél-afrikaiak és a hinduk védekezési módszerét, a Gandhi-féle *satyagraha*-t, tehát az erőszakmentes háború egyik módszerét választja. És nem tartott a „tudós-sztrájk”-tól sem, tehát nem tartott attól, hogy a technikus, a fizikus, a biológus, tehát a tudós, aki a mind korlátlanabb és feltétlenebb hatalmi, agresszív eszközöket adja a központi hatalom kezébe – ugyancsak Aldous Huxley tanácsa szerint –, egy napon ellenállásba kezd, egyféle hyppokratészi esküvel megtagadja, hogy tudását olyan célra adja, ami a közösség kárára van... A rendszer nem félt az „értelmiség” szellemi lázadásától sem. De volt valami, amit a nagy gépezet fogaskerekei nem tudtak tökéletesen megőrizni. Ez a valami az emberi lélek volt, a lélek emlékeztető ereje. Ettől félt a rendszer.

Nem félt a *fanatikus* lelki alkatú embertől, s ezért történt, hogy a fasisztoid lelki alkatú emberek sokszor és hamarosan menedéket találtak a bolsevizmus kikötőiben. Nem félt a *misztikus* lelki alkatú embertől, mert tudta, hogy ezek a nyugtalan lelkek, akik egy idegállapot kielésének lehetőségeit keresik, megtalálják a kielégülést a bolsevista misztikában is. Amitől félt, akit minden következménnyel gyűlölt, az a *humanista* volt. Tudta, hogy ez az emberfajta, akit megsemmisíthet, de aki önként nem adja meg magát. A „kommunista ember” lehet fanatikus – a rendszer hivatalosan megköveteli tőle, hogy az legyen –, lehet misztikus, és a rendszer szívesen kielégíti egy újfajta mítosz, a „kollektív társadalom” griffmadarairól előadott történetekkel az ilyen ember fantáziáját. De a kommunista ember nem lehet humanista, mert a kommunizmusból pontosan az hiányzik, amit a humanista társadalomban és a szellemi életben keres: az emberi mérték. A rendszer tudta, hogy abban a Prokusztesz-ágyban, amelybe belekényszeríti áldozatait, helyet talál a Tömeg, a Párt, a Kollektív Ember – csak éppen az emberszabású ember nem találja benne helyét, tehát a humanista. Egy napon megtudtam, hogy az a szellemi alkat, amelybe beleszülettem, amelyben nevelkedtem, az ós-ellenség a rendszer számára. Erre vigyáztam, ezt gyűlölte, a humanista volt az utolsó ellenfél, akitől tartott. Megtudtam, hogy humanistának lenni még az erőszak világában is szerep. Ez a felfedezés meglepett.

8.

Az írókat nem bántották. Csak éppen elhatározták, hogy a „humanista szellemiséget” kiirtják az irodalomból. A nyilvánosság előtt még azokat az írókat sem bántották, akik tüntetően kiszolgálták a fasiszta rendszereket. Beérték azzal, ha ezek a „megtévedt lelkek” a nyilvánosság előtt bűnbánatot tartottak.

A „polgári írókat” sem bántották. Nem zárták börtönbe, nem is éhezették őket. A kommunisták itt, a szellem emberei előtt, nem hőkölték meg, de sokkal óvatosabban viselkedtek, mint más támadási arcvonalon. Sztálin a „lélek mérmőkei”-nek nevezte az írókat. Az oroszok, akikkel találkoztam – kevés kivétellel – megkülönböztetett tisztelettel néztek az írókra. A rendszer lapjaiban, folyóirataiban, hivatalos képviselőinek előadásaiban hangosan és büszkén hirdette, hogy a kommunista társadalomban az íróknak különleges helyzete van. A rendszer nem követeli az íróktól, hogy sietősen oda álljon a nagy változás vásári kikiáltói közé. A kommunista társadalomban időt adnak az íróknak, hogy megismerje a társadalmi valóságot, s aztán a közösség számára élvezhető, nevelő hatású művekben tanúságot tegyen az új világrend értékességéről. Első időben afféle előlegezett türelemmel és bizalommal beszéltek az „írók hallgatásá”-ról is. Mert az írók ezekben az években – az én hazámban éppen úgy, mint a környező európai országokban, ahol a szovjetrendszer kultúrpolitikkjai szervezték át a szellemi életet –, megint csak hallgattak, mint a fasiszmus éveiben. Ahogyan kevés író, költő akadt csak, aki a jobboldali diktatúrát dicsőítette, úgy némák maradtak most is az írók és költők, amikor a baloldali totalitárius rendszerrel állottak szemközt.

Természetesen nem hallgattak mind. A zavaros, erjedő idő különösen lepezett le az irodalomban is jellemeket és lelkeket. Tehetséges költők, akiknek művei remélni engedték, hogy egy napon valóban jelentős alkotásokkal ajándékozzák meg az irodalmat, a várakozás és tájékozódás rövid időszaka után felfedezték azt a képességüket, hogy nemcsak az irodalom, hanem a napi politika munkaterületén is eredményesen tudják szolgálni a korszellem eszményeit. Tehetséges írókról, akik szép költői műveket ígértek, egy napon megtudta a közönség, hogy nem költő lesz belőlük, hanem országgyűlési képviselő vagy örnagy. Minthogy az emberek általában meglepőek, e változatokon csak az avatatlanok csodálkozhattak. Jules Renard tanítása szerint a bírák legnagyobb tévedése, amikor feltételezik, hogy a vádlottak logikusan cselekedtek. Az íróktól sem lehetett megkövetelni, hogy amikor egy világ rommá omlik és minden a feje tetején áll, éppen az írók, kivétel nélkül, logikusan viselkedjenek.

A „polgári, humanista irodalom” képviselőinek helyzete, az első eszmei és helyzeti zűrzavar múltával, szabályosan alakult. A rendszer nem „bántotta” őket, csak éppen egyfajta kíméletes halálnemre ítélte az irodalmat éppen úgy, mint annak íróit, így engem is. Ez a halálnem a kihálás volt. Egyféle végelgyengülésre ítél a rendszer mindenkit, aki hitt a nyugati szellemben, az európai műveltségben, s a nyugati irodalom hagyományai, példái és formanyelve szerint képzelte el az irodalmi fejlődést. A rendszer az irodalomban is tökéletesen „újat” akart, de nem mondta meg soha egészen pontosan, mi ez az „új”? Nagyon pontosan és félreérthetetlenül megmondta ugyanakkor, mi a „rég”, tehát mi az, amiről hallani nem akar többé. Nem akarta, hogy a nyugati szellem erkölcsi problémáinak jegyében szülessenek irodalmi művek. Az írók és írásművek elől, akik és melyek ezt a szellemet képviselték, a rendszer következetesen elzárta a nyilvánosságot. Személy szerint olvasnom kellett, amint lapjaikban és folyóirataikban megírták, hogy könyveim, s minden, amit valaha írtam, „kártékony” az új világ szellemisége számára. Könyveim elfogytak kiadóm raktárából és a hivatalok, melyek a nyersanyagot, a könyvnyomtatáshoz szükséges papírt, vásznat utalványozták, megtagadták az új kiadások számára a papírt. Amellett vigyáztak, hogy mindez ne legyen túlságosan feltűnő, mert a rendszer tudta, hogy egy író, művész „üldözése” népszerűtlen a tömegek szemében. Egy alkalommal detektívek érkeztek kiadómhoz és több kiadványát – köztük egy könyvem – elkobozták. Ezt a könyvet – a nemzetnevelés kérdéseiről elmélkedtem ebben a kiadványban – annak idején a fasiszta lapok rendkívül heves hangnemben támadták. A kommunista detektívek most papírzúzdába cipelték ugyanezt a könyvet, sok más, „nyugati szellemű” író társam művével együtt. Egy másik könyvem, melyet a hitleri időben fiókom számára írtam és a náci lélek titkaival foglalkozott, különös visszhangot keltett most, amikor, a náci világ múltával, végre megjelent. Ebben az időben, 1947 végén, kiadómat még nem államosították a kommunisták, és a könyv a hivatalos helyekkel, cenzúrával és papírelosztó hivattal folytatott hosszas huzavona után végül megjelenhetett. A bolsevista lapok visszhangja meglepő volt: olvasnom kellett, hogy mindazt, amit Hitlerről és a náci lelkeségről írtam, a kommunisták magukra vonatkoztatják és a kommunista ember ellen intézett támadásnak, alattomos, jelképes antibolsevista vádbeszédnek tartják. A nyíl, melyet a náci időszakban Hitler ellen lőttem ki, hat év múltával egyenesen a kommunisták szívébe talált. Erre nem számítottam, de az eredmény tanulságos volt. Mindebből önként következett, hogy a rendszer engem is

kihalásra ítélt. Természetesen hajlandók voltak e csendes halálnemet megenyhíteni azzal, hogy valamilyen formában kegyelemkenyeret dobnak nekem is: de úgy véltem, egy írónak senki más nem adhat kenyeret, csak a közönség, mely írásait önként megveszi és elolvassa. Ezért egy napon az „államosított“ kiadó raktárában hagytam mindent, amit valaha is írtam, s ez az otthon hagyott munka természetesen elkallódott a rendszer szellemi kazamatáiban. Minthogy nemcsak irodalmi művek kallódnak ebben a kazamatában, hanem eleven emberek is, azt hiszem, végül mégis velem bánt kegyesebben a sors.

Ennek a folyamatnak személyi része nem volt különösebben lármás, sem érdekes. Ami bensőségebben érdekelt, az a magyar irodalom sorsa volt, s aztán a nagy kérdés: igazában mit is neveznek a kommunisták irodalomnak? Bizonyos, hogy a kommunisták félreérthetetlenül megmondották, mi az, ami a kommunista szemlélet szerint nem kívánatos, nincs a „vonal“-ban; csak éppen azt nem mondták meg, mikor „pozitív“ egy író, vagy egy művész, de rögtön tiltakoztak, mikor véleményük szerint „negatív“ módon viselkedett valaki. Azok az írók, akik – érdekből, tájékozatlanságból, vagy jóhiszeműen, meggyőződésből – csatlakoztak a kommunistákhoz, beléptek a pártba és alávetették magukat a párt szellemi vonalvezetésének, vagy csak rokonszenveztek vele: rövidesen megtudták, hogy a rendszer az irodalomban sem éri be az egyszerű engedelmességgel. Lelkesedést, pozitív alkotásokat követelt, de tökéletes félreérthetlenséggel soha nem fogalmazta meg, milyen hőfokú legyen ez a lelkesedés, mikor „pozitív“ a kommunista író? Az író, a művész ebben a társadalomban csak azt tudja meg – rögtön! –, ha valamilyen hibát követ el; de soha nem tudja meg teljes bizonyossággal, *sub specie aeternitatis* helyesli-e a rendszer az író, a művész szemléletét és alkotását? Ezért a meggyőzések és a rokonszenvezők is hamarosan elkedvetlenedtek. Ebben az időben kezdődött a szovjet szellemi életben a Zsdanov-féle tisztogatás; a szovjet zeneszerzők, színi bírálók ellen vádak emeltek és kifogásolták szempontjaikat, műveik szellemét. Ennek a tisztogatásnak természetesen kisugárzó hatása volt a magyar szellemi életre is. Mi, kihalásra ítélt polgári, nyugatos írók bizonyos rezignált nyugalommal figyeltük ezt a folyamatot, mert a rendszer már nem foglalkozott velünk, szellemi halálraítéltekkel. De az új vallás fiatal írástudó papjai nyugtalanul észlelték, hogy ez a szigorú Szent Szinódus nem éri be a párttagságot igazoló könyvecskével, nem elégszik meg a fejbólogató belegyezéssel: hívóitól, a kommunista meggyőződésű íróktól olyan feladatokat követel, amelyek író és művész számára egyszerűen megoldhatatlanok.

Iparkodtam tárgyilagos maradni. Azt mondtam magamnak: lehet, hogy én, a polgári humanisztikus szellemben nevelt ember, ebben a kérdésben elfogult vagyok, nem látok tisztán. Mert nemcsak becsvágyó és kapzsi kontárok tolongtak az új oltárok előtt, hanem meggyőződéses emberek is: öreg írók, akik egy életet töltöttek a nyugati szellem szolgálatában, s most egyszerre, valamilyen tudathasadásszerű válság izgalomában, megtagadták a régi isteneket és leborultak a Keleti Bálvány oltárai előtt. Különös tüneteket tapasztaltam. Egy napon felkeresett egy fiatal leány – egyetemet végzett, művelt, radikális politikai gondolkodású, polgári család leszármazottja volt –, és elmondta gondjait. Ez a fiatal, művelt leány az egyetemen megismerkedett egy kommunista tanárjelölttel: a fiatalok megértették egymást, rokonszenz szövődött közöttük, és a kommunista tanárjelölt eljegyezte a leányt. Egy alkalommal, meghitt beszélgetés közben, a fiatal leány elmondotta vőlegényének, hogy kedves írója Thomas Mann. A fiú – heves, szenvedélyes vita után – felbontotta az eljegyzést. Azt mondta, ő, a kommunista, pontosan tudja, kicsoda Thomas Mann. Tudja azt is, hogy Thomas Mann nemcsak nagy író, de haladó szellem is. De Thomas Mann minden írásával, művészetével, humanizmusával menthetetlenül abból a polgári eszmekörből sarjadzott elő, és ahhoz a polgári világgéphez, műveltséghez tartozik – akkor is, ha megtagadja azt –, amelyet ő, a kommunista, kénytelen megsemmisíteni. Minden értékével együtt meg kell semmisítenie ezt a polgári műveltséget, mert akadályozza a kommunista műveltség megvalósulását. Még akkor is meg kell semmisítenie ezt a polgári, humanista műveltséget, ha olyan értékek pusztulnak, mint Thomas Mann. Ő, a harcos és meggyőződéses kommunista, nem kötheti össze életét egy nővel, aki reménytelenül abban a szellemi világban nevelkedett, amelynek Thomas Mann egyik nagy értéke. A fiatalok szakítottak, a lány sírdogált, nem értette, mi történt? – s én nem tudtam tanácsot adni neki, de amit hallottam, elgondolkoztam. Végül, mert nem tudtam okosabbat, elmeséltem a hűtlen jegyes miatt sírdogáló leánynak Szent Jeromos álmát. Az anekdota a vallástörténetből ismert, nem kellett részletesen elmesélnem: Szent Jeromos egyszer beteg volt és lázasan azt álmodta, hogy a Megváltó föléje hajol, megkorbácsolja őt és fenyegető hangszólyal ezt kiáltja: „Te Cicerót olvastad...!” A Szent hideg verejtékben ébredt és szíve tele volt büntudattal. Ez a történet különösen összevágott látogatóm élményével. Mert Szent Jeromos büntudatos álmával egy időben egy másik, nagy keresztény, az Egyház szentje, Ágoston, még büntudat nélkül, szomjas és lelkes érdeklődéssel olvasta Platón, Arisztotelész, s minthogy Szent Ágoston nemcsak művelt ember és jó keresztény, hanem irodalmi inyenc is volt, feltehető, hogy Cicerót is olvasta. De ebben a században már egy másik nagy és művelt írástudónak, a műfordítók védszentjének, Szent Jeromosnak lelkében a kereszténység mint műveltség és életforma, olyannyira áttört és oly szigorú valósággá változott, hogy az antik, a pogány műveltség egy ilyen keresztény lázálmában csak büntudatos alakban jelentkezhetett. Ez a folyamat gyors volt, alig néhány száz év kellett hozzá. S aztán ezer év következett, amikor a világ meglehetősen sötét volt és skolasztikus szerzetesek celláikban *graecas sunt, non leguntur*-kiáltással lapozták át olvasmány közben a görög szöveget. Lehet, hogy a humanisztikus műveltség számára is ilyen ezredév következik? A fiatal leányt nem tudtam az anekdotával megvigasztalni. Igaz, magamat sem. Búcsúzaskor figyelmeztettem még, hogy Szent Jeromos mást is tanít; egy helyt azt mondta, kár egy szamárral elcsúszni.

9.

A magyar irodalomnak mintha torkára forrott volna a szó. Amikor mégis megszólalt, bátortalanul dadogott. Mit is követeltek a marxista irodalmi vésztorvényszékek az íróktól? Mindenekelőtt optimizmust. A kommunista irodalom – így mondták – az ember jövőjét illetően nem osztozik a Nyugat pesszimista szemléletében. Ez az irodalom hisz az ember – természetesen csak a kommunista társadalomban nevelt ember – jövőjében. Ezt a hitet az új kommunista irodalom meggyőző, formalizmustól mentes, egyszerű és érthető módon, az új realizmus szellemében vallja meg. Az írókat elküldték a bányákba, hogy ismerkedjenek meg a munkások életével, elküldték őket az üzemekbe, gyárakba. A munkások bizalmatlanul fogadták a látogatókat. E rövid, mesterségesen rendezett együttlét alkalmával a kommunista írók természetesen nem ismerték meg a munkásokat, de a munkások vállukat vonogatták, amikor megismerték e fontoskodó környezet-tanulmányok ürügyén hozzájuk küldött írókat. Akik ezt elgondolták, nem számoltak az írói munka természetével: az író számára természetesen elsőrendűen érdekes tünemény a dolgozó ember, de az irodalom ismereteit nem hivatalosan szervezett tanulmányutakon szerzi, hanem más, sokkal bonyolultabb „környezet-tanulmányok“ árán... Mindez kezdetleges volt, erőszakolt. Az optimista-kommunista irodalomtól megkövetelték, hogy mutassa be az „elégedett, dolgozó“ embert: tehát a családfőt, aki többszörösen igazolt párttag, s este, amikor az alacsony reálbér ellenében végzett magas sztahanovista munkanorma teljesítése után megtér otthonába – az egyszerű, de tiszta, típus-bútorokkal berendezett otthonban a falon a párt kiválóságainak szentképei láthatók –, ez a kommunista Józán János családja körében optimisztikusan pihen meg és felolvassa gyermekeinek, a lelkes kis Úttörőknek és Ifjúmunkásoknak, a Párt hivatalos lapjának derűlátó vezércikkét. Ez tréfás túlzásnak tetszik, de a valóságban ezt követelte a Rendszer a kommunista irodalom művelőitől. A kétely, a bizonytalanság bűnnek számított. A révület, az álmodozás burzsoá hagyaték volt, üres formalizmus. A rendszer megkövetelte az íróktól, hogy az „új realizmus“ szellemében alkossák meg műveiket, s ha aztán a zavarodott és megfélemlített kommunista író hűségesen leírta, milyen az optimisztikus élőkép, rögtön

megrótták, hogy műve túlságosan, átlátszóan célzatos, „sematikus“, hiányzik belőle az igazi, nagy irodalmi alkotások flatusa, a teremtő lélegzetvétel. Hivatásos bolsevista kultúrelőadók megmagyarázták, milyen legyen az ember, akit a kommunista irodalom olvasóinak bemutat? A kommunista író és az új realista irányzat feladata – mondották az ítések –, hogy az embert olyannak mutassa, amilyen egyszer majd lesz, ha megvalósul az osztály nélküli társadalom. Tehát ne az embert mutassa, realista valóságában, hanem az eszményt, amilyenné változik, ha a kommunizmus megvalósította az emberi társadalom céljait. Követelték tőle, alkosson meg egy mítoszt, melyben a mesebeli hősöknek kezük és lábuk, sőt, párttagsági könyvük van. Követelték, írja le a bolsevista mítosz Olümposzán lakozó isteneket, egyszerű, jóságos, ember-isteni mivoltukban, s az írók valóban odát írtak Lenin szakállához, Sztálin szeméhez és rigmusos művekben ünnepelték a fogoly országokban pontifikáló szovjet-alkirályok testi mivoltát és lelki kiválóságait. Kötelező írói feladat volt a Kombájn, a Műszak, a Gép, a Gözeke, a Pártszervezet dicsőítése. S egy nacionalista irodalom, amelynek vezérszólama volt egyfelől mindenfajta nacionalizmus ócsárlása, másfelől a szovjet-nacionalizmus istenítése, e műfaj minden előző példaképeit meghazudtoló módon és hangnemben harsant fel az új költők lantjain és írógépein.

Még azok az írók is, akik hittek a kommunizmusban, de nem voltak kontárok, zavartan, dadogva követték ez utasításokat. A pártot verseikben Anyának, Kedvesnek nevezték, s a türelmetlen, sóvárgó szerelmes lihegő hangján ábrándoztak ez eszményi Szerető, a Párt szépségeiről. Mindamellet érzett hangjukon bizonyos csalódottság. „*Zufrieden bin ich, aber mir ist nicht wohl dabei...*“ – énekelte Goethe a francia forradalom idején. Ilyen csalódott „elégedettség“ érzett a kommunista irodalmon is. A párt szaktudósai hirdették, hogy az íróknak nevelésre és türelmi időre van szükségük, amíg megértik a század nagy élményének, a kommunista világrendnek igazi jelentőségét. Ahogyan a Krisztus utáni első századokban az antik műveltségű szellemi ember a kereszténységben még nem láthatott mást, mint vallási, filozófiai, világnézeti, társadalmi *készülődést* a még mindig fennállani, létezni tetsző régi rend, az antik világ ellen, holott a valóságban – mint Szent Jeromos álma bizonyítja – a nagy per már *eldőlt*: úgy a kommunizmusról is azt hiszik sokan, még viaskodik a régi rendszerrel, még mérkőznek a pártok, még van ellenállás a humanisztikus világrend részéről, de a valóságban már eldőlt ez a harc – így hirdették a kommunisták –, s már él egy nemzedék, amelynek álmában és életében a kommunizmus valóság. És ez a nemzedék büntudatot érez, amikor a humanista Thomas Mannt olvassa... Ez a képmutató érvelés hazug volt. A kereszténység az ember természeti jogaiért és isteni eredetű lelkének szabadságáért küzdött, akkor is, ha történelmi fejlődése során ezek az eszmék, a századok változó gyakorlatában, időszakonként elhomályosultak. De a postulatum a kereszténység számára mindig eleven maradt. A kommunisták egy társadalmi utópia ürügyén nem az emberi szabadságot, hanem az emberi szolgásgát eddig soha nem álmodott méretű megvalósítását akarták. Az írók érezték a kommunista érvelés hazug voltát és hallgattak, vagy zavartan szajkolták, amit a párt szellemi nevelői sugalmaztak.

A kommunista rendszer természetesen számolt azzal, hogy a régi világ műveltsége még sokáig „fertőzi“ az új világ szellemi életét. A rendszer tudott arról, hogy az írók minden időben nehezen találták csak meg helyüket a forradalom gyakorlati, hétköznapi valóságában. Tudta azt is, hogy a korszerű „aufklärístá“-val szemben elnézőnek kell lennie. Tudta, hogy a francia forradalom kihatása az európai szellemi életre nem volt egységes. Goethe első pillanattól elutasította a forradalmat. A „*Hermann und Dorothea*“-ban olvasható ugyan néhány bólogató sor az ünnepélyes érzésről, amely elfogja a történelmi szemlélet, amikor ... „*der erste Glanz der neuen Sonne*“ ... megvilágosodik és ... „*man hörte vom Rechte der Menschen!*“ De aztán mást is hallott Goethe és elment anyagot gyűjteni, „környezetanulmányokat folytatni“ a csatatéren a „*Kampagne in Frankreich*“ naplójegyzeteihez... Azok a német és angol aufklärísták, akik a francia enciklopédisták mellett legalább úgy dolgoztak azon, hogy alakot kapjon az emberek lelkében mindaz, ami koreszme és változásra érett, mint a politikusok – Leibniz, Lavater, Hume, Shaftesbury –, a gyakorlati következmények felett elcsodálózkodtak. A kommunista rendszer tudta, hogy a költők közül egyesek a francia forradalom kezdeti idejében lelkesedtek. Klopstock, Wieland, Herder, még Hölderlin is lelkesen üdvözölték a virradást. A filozófusok, Kant és Fichte méltóságteljesen bólogattak. Pestalozzi is lelkesedett, Pindemont éppen úgy híve volt a „*változás*“-nak, mint Angliában lord Stanhope, Thomas Paine. A nagy költők, Coleridge, Wordsworth rikkantottak boldogságukban, mert „*felvirradt a szabadság napja*“. De a rendszer tudta azt is, hogy a rikkantás elhangzott és a költők csalódottan néztek össze. Először az angolok kezdték fanyalogni. Véres volt a forradalom – milyen meglepő! – az „*emberi jogok*“ embertelenek voltak a gyakorlatban... Burke orrát fintorgatta, Gentz, Alfieri, Klopstock, Wieland felháborodottan jelentették ki, hogy a forradalom becsapta őket. E felháborodott tiltakozások alján zengett még egyféle nosztalgikus alaphang, mint ma a csalódott társutasok és az ex-kommunisták vallomásaiban. A forradalom mindig elmulasztja, hogy az aufklärísták költők és gondolkozók ízlése és formanyelve szerint legyen forradalom: a stílust a francia forradalom idején nem Goethe és Wordsworth diktálta, hanem a véres és szájas zsurnalista, Marat, ahogy az orosz forradalom nem Gorkij hangján szólalt meg, hanem kontár propagandista újságírók lantján. Mindez, egészen kicsiben, de kísérteties hűséggel, megismétlődött az aktázó bolsevista „forradalom“ időszakában az én hazámban és mindenütt a vasfüggöny mögötti országokban. A rendszer tudta, hogy a művelt kortárs mindig megsértődik a forradalomtól. De mint ahogy a forradalom nem törődött a művelt kortárral másfél évszázaddal előbb sem, hanem elkobozta a disszidensek vagyionát, bement a börtönökbe és legyilkoltatta a tűszokat, reakciónak kiáltott ki mindenkit, aki nem bőbölté teli tudóval a *Marseillaise*-t, úgy a kommunista forradalom sem kímélte végül a finomabb kortársi szellemek érzékenységét.

A vádemelés az írók, a művészek, szellemi vezetők ellen, akik nem „*pozitív*“-ak, a türelmi idő lejártával mind hangosabban és kíméletlenebbül hangzott el. A szerep, amelyet a humanista, nyugati szellemű irodalom képviselőinek – így például nekem is – felkínáltak, olyasféle volt, hogy vágjam le a fejem, s aztán a levágott fejemet üstökömnél megragadva emeljem a magasba és így – levágott fejfel – mondjak egy nagy vádbeszédet önmagam és osztályom ellen, hangsúlyozva, hogy csak a kétkezi dolgozók műveltségének van jogosultsága. Ha ezt megtettem, elhajíthatom fejem a szemétre és ők, a bolsevisták, tisztességgel eltemetnek. Minthogy a feladat nem volt vonzó, nem vállaltam el. Akadtak mások, akik ezt megkísérelték. Nagyon rövid idő múltán a valamikor oly különös, gazdag, színes magyar irodalmi élet tökéletesen hűdött volt. Úgy hatott ez a kommunisták által „*átszervezett*“ magyar irodalom, mint egy ember, aki valamilyen nagy megrettenés következtében apoplexiássá változott, elfelejtett beszélni. Megjelentek folyóiratok, könyvek is. De az irodalomnak nem volt lelke többé. Az írók ebben a megrettent hallgatásban Nyugat felé figyeltek. Választ vártak a Nyugattól, választ, amely irányítás, érv, felelet. Ha igaz, hogy az első nagy keleti kérdésre, melyet a Kelet a Nyugathoz intézett, az arabs betöbrésre válasz volt a renaissance, s ha igaz, hogy a török barbárság Nyugat ellen intézett támadására a Nyugat a reformációval felelt: milyen lesz most a Nyugat válasza? Ezt kérdeztük sokan, fokozódó feszültséggel és félelemmel.

10.

Magyar író akartam lenni és otthon, magyarul akartam írni, a nép nyelvén, amelyhez tartozom. De az író – ha lelkében ellenállt – a kommunista társadalomban hamarosan eretnökké változott. Ebben az időben, 1948 tavaszán határozták el a kommunisták az „*időszerűtlen műemlékek*“ – szobrok, emlékművek – lebontását: mindent lebontottak, ami a nemzetet múltjára emlékeztethette. Ilyen időszerűtlen „*műemlék*“ volt a magyar irodalom is. Az író, aki eretneki szerepet vállalt, vétett a kommunista államvallás ellen. Nem sok

idő múltán minden ilyen író félelmes magányban maradt. Néhányan, akik nem tartoztunk a „vonal”-ba, úgy hatottunk, mint egyféle idejétmúlt műemlék.

Mint hogy más „szerep” nem volt számomra hazámban, mint írónak lenni és magyarul írni, s minthogy meggyőződtem róla, hogy ezt a szerepet nincs módomban többé betölteni, elhatároztam, hogy elhagyom az országot. 1948 nyarán egy külföldi kulturális meghívás módját adta reá, hogy Svájcba utazzak. Erről az útról nem tértem többé haza. Hosszú csapatba állottam be vándorok: közel négy évtizede úzi a különféle színű jelmezekbe öltözött zsarnok az orosz, a német, s más és másféle nemzetiségű, de lényegében mindig az önkény elől menekülő szabad szellemeket a számkivetésbe. De a tudós, a zenész, a képzőművész remélheti, hogy hazája határain túl is kapcsolatot tud találni életműve számára a szabad emberek világával. Az író, ha elhagyja az anyanyelv légkörét, az idegenben nyomorék marad. Protézisek, néha kitűnő mankók, sikerült fordítások segítségével vándorol a világban, de az a sajátos dallam, az a nemes cinkosság, ami az anyanyelven belül éppen úgy tartalma az írói műnek, mint az értelmi tartalom, elsikkad a fordításokban. Az író, aki az anyanyelv rejtettségéből kilép a világba, néma énekes marad. De még mindig méltóbb a szellemi emberhez, vállalni ezt a sorsot, tehát a hallgatást, mint parancsszóra fennhangon hirdetni azt, amiben nem hisz.

A magyar irodalom ezekben az években elsorvad, éppen úgy, mint a magyar műveltség. Ez az irodalom és műveltség a nyugati szellemnek ezer éve alkati tartozéka volt. Ha megsemmisül, egy nemes hanggal szegényebb lesz a világszellem. Ugyanígy sorvad el ezekben a fogoly országokban a balti, a lengyel, a cseh, a szlovák, a román, a bolgár szellemiség is. És így sorvad el ezekben a nagy orosz szellemiség, amely a századforduló körül olyan mély ösztönzést tudott adni a nyugati világnak. Az írónak, aki a vasfüggöny mögött ezekben kilépett a szabad világba, két feladata maradt. Az egyik, meg kell mentenie a diaszpóra magányában hazája irodalmának szellemét. Ez, magányosan, nehéz feladat. Egy nemzet szellemi öntudata az *oxigén*, amelynek serkentő hatására egy szellem szikrát vet. *Consensus* nélkül nincsen irodalom. Mégis, meg kell kísérelni ennek a katakomba-irodalomnak megvalósítását. Nemcsak ezek a nemzetek lesznek szegényebbek, hanem a világ lesz szegényebb, ha e nagy történelmi és kultúrahordozó szereppel gazdag népek műveltsége elsorvad a vasfüggöny mögött a szellemi sterilizációs telepeken.

A másik feladat e népek írói, tudósai, művészei számára, otthon és a számkivetettségben: felkészülni, szellemileg is, a pillanatra, amikor szabadon dönthetnek sorsuk felől, s a közös szerencsétlenségéből, amely e népeket sújtotta, levonni a közös együttműködés történelmi kötelességének gyakorlati következményeit. A közös sorscsapásból csak a nacionalizmus sorompóin túlemelkedő föderalizmus öntudata biztosíthatja a jövőt e nemzetek, Európa egésze számára. A leckét, minden következménnyel, feladta az idő. Az írók, a tudósok és a nevelők feladata, hogy e nehéz vizsgára előkészítsék kortársaikat.

New York, 1952. szeptember 12.

* A kiadatlan írást a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatékából közöljük. Címét és alcímét mi adtuk. (A Szerk.)